

DIVNA ĐURIC-ZAMALO

PRILOG POZNAVANJU BEOGRADSKIH DŽAMIJA

Nedavno je Muzej grada Beograda obogatio svoje zbirke jednim crtežom koji rešava pitanje izgleda Ali-pašine džamije u Beogradu (sl. 1)¹. Lj. Nikić, verovatno najbolji poznavalac beogradskih džamija², za Ali-pašinu džamiju zna samo toliko da je ucrtana u Brušov plan Beograda iz 1789. g.³ i u turski plan iz šezdesetih godina XIX veka⁴, da se pominje u dokumentima iz turskih arhiva iz 1801. g.⁵ i da je porušena 1863. ili 1864. g. prema odlukama Konferencije u Kanlidži⁶. Njen izgled do sada nije bio poznat.

Crtež tušem Ali-pašine džamije, koji se sada prvi put objavljuje, radio je mađarski inženjer Lupa Peter, što se vidi iz potpisa u desnom donjem uglu (A telysénék rajz Luppa Peter, mernök). U visini vrha minareta džamije ispisano je štampanim slovima: ALI-PASA MECSET; —BELGRADON— (Ali-pašina džamija; —Beograd—). Godina kada je džamija crtana nije označena.

Pošto je crtež radio inženjer, treba, svakako, verovati u proporcije građevine, pa se može zaključiti da je džamija bila prilično vitka. Kako se u prednjem planu ispred same zgrade džamije nalazi neka pomoćna dvospratna zgrada, ne možemo zaključiti kakvog je oblika osnova džamije, ali možemo reći da je taj donji deo građevine prilično visok, jer mu je visina jednaka visini prednje zgrade zajedno sa krovom, što svakako iznosi preko 7 m. Na ovome mestu osnova džamije prelazi u osmougaoni, a zatim u kružni oblik, da se na kraju završi poluloptastom kalotom. Na osmougaonom delu svaka

¹ Muzej grada Beograda, Inv. br. U. 921 — format 18,5 × 26 cm.

² Lj. Nikić, *Džamije u Beogradu*, Godišnjak grada Beograda, V, 1958, str. 151—206 — Skraćeno: Nikić I.

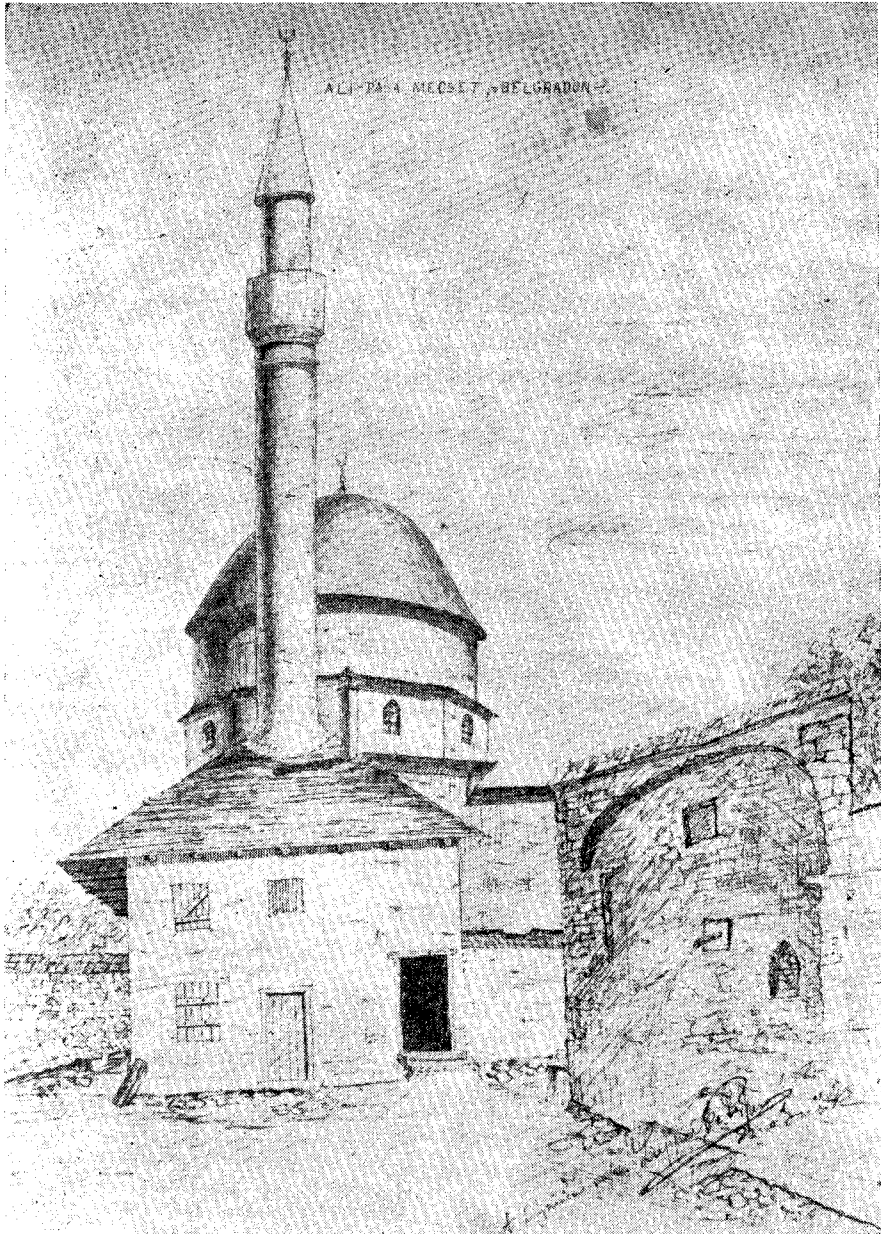
³ Plan varoši Beograda s kraja XVIII veka. Izradio Fr. fon Bruš, potporučnik. Plan je objavljen kao prilog uz knjigu D. Pantelića, *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski*

ustanak, Posebna izdanja SAN CXLVI, Beograd, 1949.

⁴ G. Elezović i P. Popović, *Dva turska plana Beograda*, Beogradske opštinske novine LV, 1937, str. 64—68, 250—252 + 3 plana.

⁵ Lj. Nikić, *Prilozi istoriji beogradskih džamija*, Godišnjak grada Beograda, VII, 1960, str. 145 — Skraćeno: Nikić II.

⁶ Nikić I, str. 163.

Sl. 1 — Lupa Peter, Ali-pašina džamija u Beogradu

strana ima po jedan uzani prozor sa lukom. Polazeći od toga da je prednja građevina visoka 7 m, najviši vrh kalote nalazio bi se na visini od 14—15 m. Proporcionalno toj visini, strana osnove bila bi dužine svega 8—9 m. Minare je standardnog oblika, kakvo nalazimo i u ostalim beogradskim džamijama. Sa crteža ne možemo zaključiti da li je džamija crtana sa ulice ili iz dvorišta. Na desnoj strani crteža vidimo zid u perspektivi, sa čudnim lukom i dva otvora. Na sredini zida je lula iz koje teče voda.

Pošto sada znamo kako izgleda Ali-pašina džamija, zanimljivo bi bilo proučiti jedan crtež staroga Dorćola koji je radio Eduard Brauman (Eduard Braumann) 1846. g. (sl. 2). Pre svega, treba da znamo ko je E. Brauman. Bio je prvi litograf u Srbiji, koji je u nju došao 1846. g. i osnovao našu prvu državnu litografiju — kamenoreznicu i njome rukovodio do 1850. g. Posle toga se vratio u Nemačku i u Citavi osnovao svoju litografiju sa trgovinom. Beograd je ponovo posetio posle pedeset godina i tom prilikom obećao da će Narodnom muzeju poslati sve primerke litografija koje je radio u Srbiji, pa je to obećanje i ispunio⁷. Među tim litografijama nalazi se i crtež Dorćola, koji smo maločas pomenuli. Crtež je potpisan u levom donjem uglu: Nach Natur gez. 1846. v. E. Braumann (Prema prirodi crtao 1846. g. E. Brauman). Objavljen je prvi put u časopisu »Nova iskra« br. 4 za 1899. g.⁸, a poslednji put u Godišnjaku Muzeja grada Beograda za 1955. g.⁹. Crtež predstavlja izgled Dorćola s tim što se u daljini vide zidine beogradske tvrđave, poznata Sahat-kula i džamija Mahmuda-sultana u Gornjem gradu sa porušenim minaretom.

Videći prvi put crtež Ali-pašine džamije mađarskog inženjera, setili smo se da jedna od džamija na pomenutom crtežu Braumana liči na ovu džamiju. To je bila poslednja džamija s desne strane. Međutim, našli smo ovakav potpis ispod ovoga crteža objavljenog u Godišnjaku Muzeja grada Beograda: »Sl. 4 — E. Brojman (Braumann), Iz starog Beograda: Dorćol. Rad po prirodi 1846. godine. Krajnja džamija desno jeste Sindžirli džamija.« Ovo se nije slagalo sa našom pretpostavkom i poređenjem, pa smo zbog toga pristupili detaljnijoj studiji crteža.

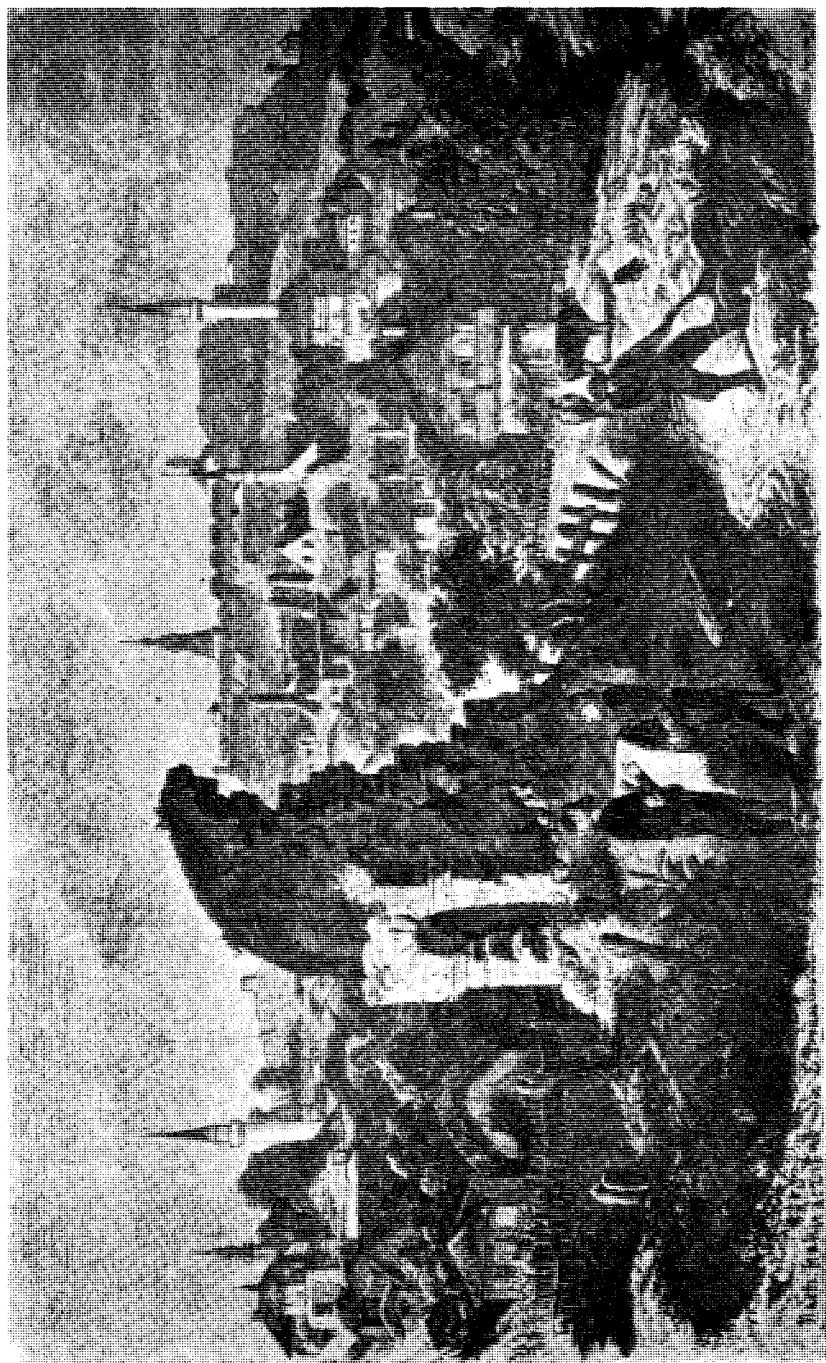
Pre svega, smatramo da je autor objašnjenja crteža došao do ove konstatacije upoređujući izgled ove džamije sa izgledom Sindžirli džamije čiji je crtež radio A. Kovačević 1870. g.¹⁰ i koji mnogo liči na crtež džamije Braumana. Zaista, kako sada znamo i Ali-pašinu džamiju možemo zaključiti da je arhitektura obe građevine veoma slična. Međutim, proporcije građevina se razlikuju. Ali-pašina džamija je vitkija, tj. njeni odnosi visina prema dužinama veći su nego ti isti odnosi u Sindžirli džamije.

⁷ Beleška *Poklon Narodnom muzeju*, Nova iskra, 1899, br. 8, str. 142—143.

⁸ *Nova iskra*, 1899, br. 4, str. 59.

⁹ Godišnjak Muzeja grada Beograda, II, 1955, str. 106.

¹⁰ Godišnjak Muzeja grada Beograda, II, 1955, str. 107.

Sl. 2 — E. Brauman, Dorčol 1846. g.

Dalje se kao prvo postavilo pitanje: ako je krajnja desno Sindžirli džamija, koje su onda ostale džamije na crtežu?

Pošto smo pošli od pretpostavke da ni Brušov ni turski plan nisu rađeni sa tačnim premeravanjima na licu mesta, ucrtali smo sve dorćolske džamije na jedan savremeni plan Beograda¹¹ i orkenuli ga tako da nam gledajući prema tvrđavi Sindžirli džamija ostene s desne strane. Nismo mogli identifikovati nijednu od ostalih džamija na crtežu.

Međutim, ako pretpostavimo da je krajnja desno Ali-pašina džamija, što sada kada imamo njen crtež možemo sa sigurnošću tvrditi, posao je sasvim lak. Tako možemo, čak, i konstatovati na kome je mestu Brauman stajao dok je radio crtež. Odredivši ovo mesto podešavanjem, četiri džamije čija se minareta vide u daljini (osim džamije u Gornjem gradu) jesu (s desna na levo): Ali-pašina džamija, džamija Mustafe-sultana, Sindžirli džamija i džamija Lazoglijje. Reis-efendijina džamija nalazila bi se negde iza ruševina koje se vide u prvome planu.

Ali sada se postavlja i drugo pitanje: na kakvom je uzvišenju Brauman stajao da bi mogao sa visine da uhvati ovako veliki deo Dorćola? Znamo da je ovaj kraj bio neizgrađen i da se teren prema Dunavu spušta. Zbog toga smo pristupili ispitivanju starijih planova Beograda i tako naišli na: »Plan varoši Beograda — razmera 1:4000 — Izrađen u kanalizacionom oteku 1903. g.«¹², u koji su ucrtane izohipse. Na ovome planu, približno na mestu gde smo pretpostavili da je mogao stajati Brauman pri radu, nalazi se ucrtano jedno bubrežasto uzvišenje, čija je kota negde oko sredine 76,6 m, dok kota zapadno od ove (tj. prema tvrđavi) na udaljenju od 20 m iznosi 72,1 m. Dakle, Brauman je posmatrao Dorćol sa visine od preko četiri metra, i tako nam ostavio dokument neocenjive vrednosti za izgled ovoga dela Beograda polovinom prošloga stoleća.

Treće i poslednje pitanje koje nas je interesovalo glasi: kakve su to ruševine u prvom planu Braumanovog crteža? Da bismo na nj odgovorili, uzeli smo sada Brušov plan. Otprilike na mestu gde smo na planu iz 1904 g. konstatovali uzvišenje od 4 m i Bruš je nacrtao neko uzvišeno proširenje bedema koji je tuda prolazio oko Beograda. Ako sada zamislimo da stojimo na ovome mestu gde smo pretpostavili da je stajao Brauman, i pogledamo u pravcu tvrđave, slika će nam biti još jasnija, a doći ćemo do dva zaključka (sl. 3). Prvi zaključak rešava naše treće pitanje, jer vidimo da je ona napuštena džamija, ucrtana ispred bedema na tome mestu na Brušovom planu, naša ruševina u prednjem planu Braumanovog crteža. Drugi zaključak je da se u tačnost Brušovog plana možemo pouzdati.

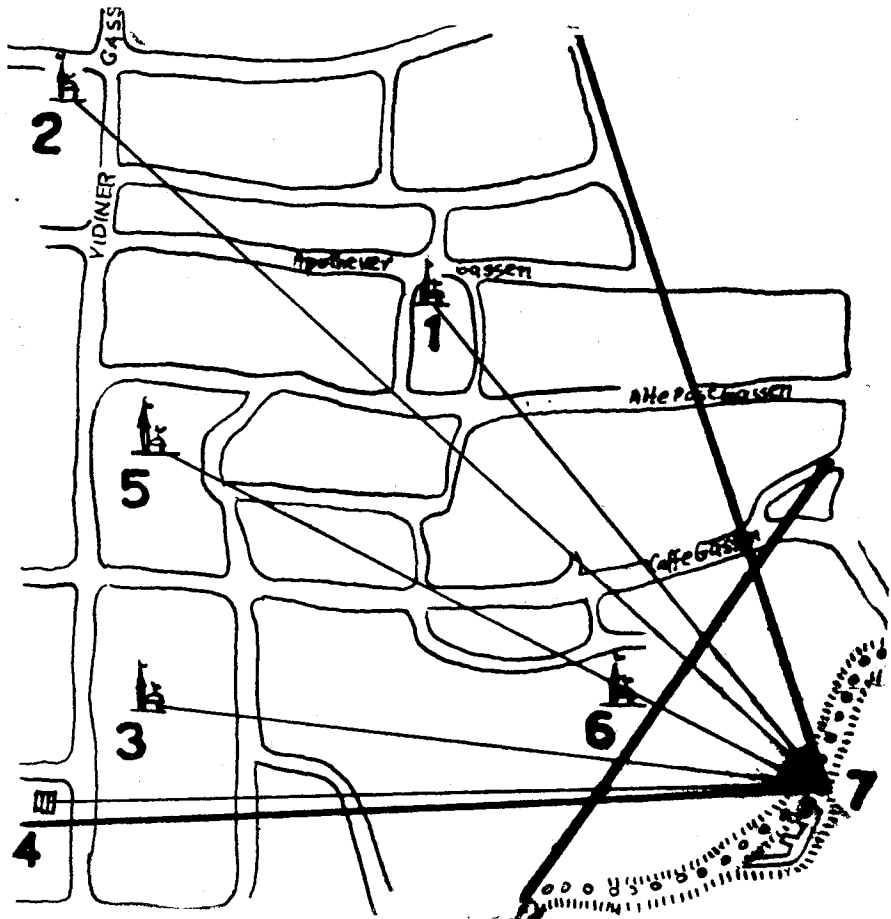
U Brušov plan jedino nije ucrtana džamija Lazoglijje. Ona je ucrtana u pomenuti turski plan, pa Lj. Nikić¹³ misli da je u Brušovo

¹¹ Plan Beograda, izrada i reprodukcija »Geokarta«, Beograd, 1963.

¹² Muzej grada Beograda, Inv. br. Ur. 3869.

¹³ Nikić I, str. 184.

vreme bila u ruševinama, a da je docnije obnovljena. Ako je ucrtamo na istom mestu gde je ucrtana u turski plan, onda bi to bila poslednja džamija levo na Braumanovom crtežu.

Sl. 3 — Deo Dorćola sa Brušovog plana Beograda iz kraja XVIII veka: 1 — Ali-pašina džamija; 2 — Džamija Mustafe sultana; 3 — Sindžirli džamija; 4 — Džamija Laz-oglijje; — 5 — Reis-efendijina džamija; 6 — Napuštena džamija; 7 — Mesto na bedemu oko Beograda na kome je stajao E. Brauman crtajući Dorćol 1846. g. (vidi sl. 2). Ovde je ucrtan i ugao posmatranja Dorćola od strane Braumana, kao i ravan na koju se projektuju redom džamije kako ih je nacrtao Brauman.

Dalje nam Braumanov crtež potvrđuje da je Ali-pašina džamija bila vitkija od Sindžirli džamije, ali da je bila manjih dimenzija. Predstava Ali-pašine džamije u Braumana identična je sa njenom predstavom na crtežu Lupa Petera, samo što je verovatno posmatrana sa različitih strana. Predstava kubeta Sindžirli džamije u

Braumana identična je opet sa crtežom arhitekta Konstantina Jovanovića objavljenim u pomenutom članku Lj. Nikića¹⁴.

Kizlar-agina džamija je jedna od starijih beogradskih džamija. Njen izgled nam se sačuvao iz 1860. g. na crtežu Steve Todorovića, koji je već više puta objavljivan u literaturi¹⁵. Međutim, sačuvala se i fotografija ove džamije (sl. 4)¹⁶, ali iz nešto kasnijeg perioda, svakako posle događaja iz 1862. g., jer se na njoj ne vide utvrđene kapije oko turske policije, koje nalazimo na crtežu Steve Todorovića. Snimak je napravljen sa Kapetan-Mišinog zdanja, dakle odozgo, tako da se džamija na fotografiji bolje vidi nego na pomenutom crtežu. Sudeći prema fotografiji, ona je ličila na veći broj ostalih beogradskih džamija. Ali ova fotografija je važna kao dokument ne samo za izgled Kizlar-agine džamije, već i za izgled njene okoline i jednog dela Dorćola. Desno se vidi dugačka prizemna zgrada srušena tek 1941. g., ispred džamije deo neuređenog Studentskog trga, a u daljini sve do Dunava deo još neizgrađenog Dorćola. Fotografija se sada prvi put objavljuje.

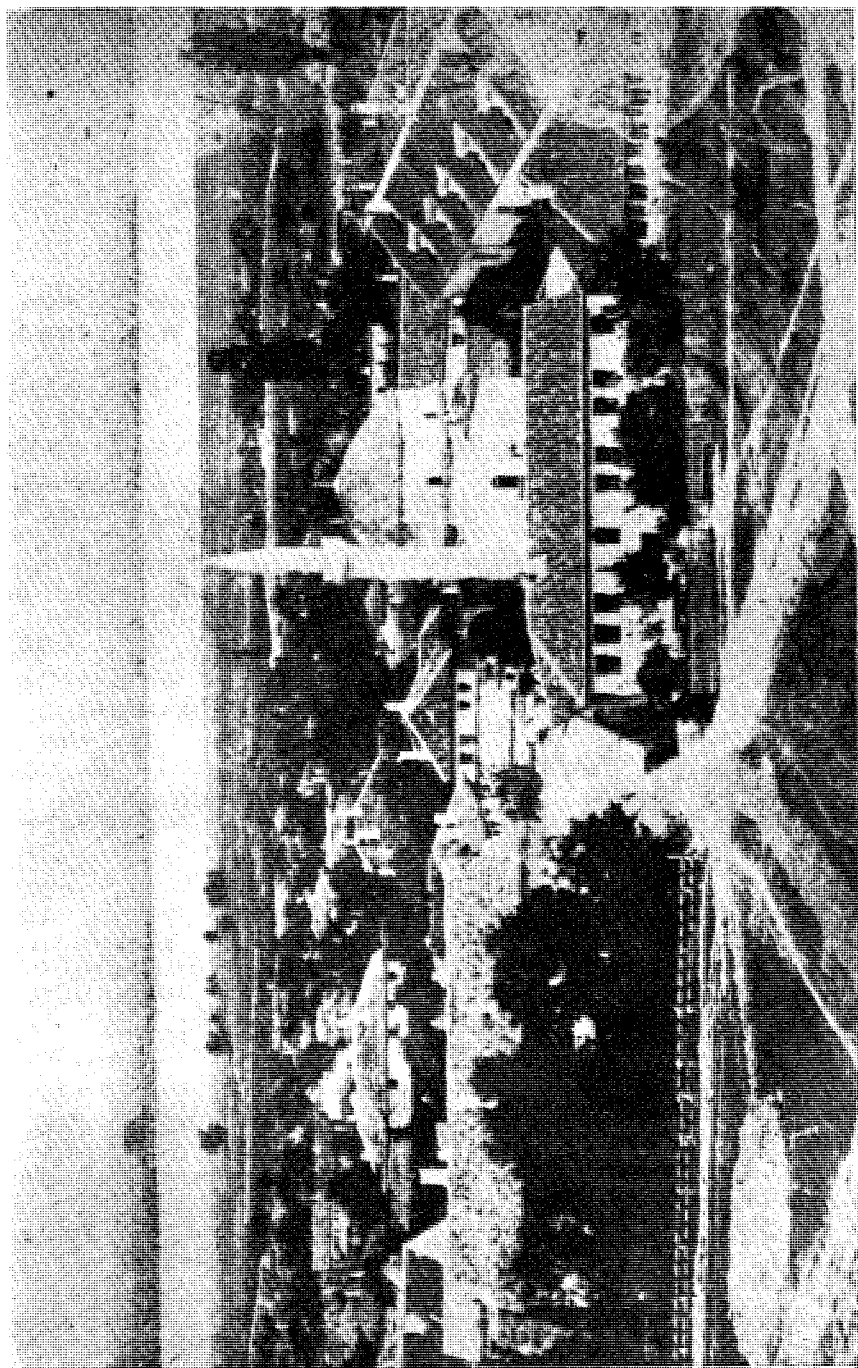
U vezi sa ovom fotografijom interesantne su uspomene Dimitrija Bodija koje je objavio u listu »Pravda« 1931. g.: »Ja sam imao originalnu fotografiju turske žandarmeriske kasarne sa Džamijom i jednim delom poljane Velike pijace onoga vremena. Na toj fotografiji video se i jedan poveći deo staroga Dorćolskog kraja. Tu sam fotografiju poklonio, kako se sećam, 1911. godine sa sprovodnim aktom Žandarmeriskoj komandi, prilikom njene proslave o Duhovima da je ima za uspomenu. Tada je bio komandant Žandarmerije, kako se sećam, pukovnik g. Vukasović, a komandir čete moj sinovac kapetan Mihailo N. Bodi, koji je u ratu 1913. godine protiv Bugara na Govedarniku poginuo kao komandir jedne pešadijske čete. Ovu je fotografiju komanda dala uveličati i na jednoj žandarmeriskoj proslavi o Duhovima ja sam tu veličanu fotografiju video uramljenu i na tribini okačenu. Ne sećam se dobro da li je to bilo pre Svetskog rata, ili posle. Kako sam raspitujući saznao, obe su ove fotografije (i originalna i uveličana) negde zaturene i danas se ne zna gde se nalaze, a trebalo bi da ih komanda, kao retkost, ima u svojim kancelarijama, kao uspomenu.«

Zanimljivo je da i Muzej grada Beograda raspolaže sa dve jednake fotografije sa Kizlar-aginom džamijom. Jedna je originalna, veličine 7 × 5,8 cm i nalazi se u posedu Muzeja od 1947. g. (Inv. br. p. 279/3), a druga je uveličana, 39 × 29 cm i nabavljena je 1948. g. (Inv. br. P. 312/5). Po svemu izgleda da su ove dve fotografije identične sa fotografijama koje pominje D. Bodi. Kizlar-agina džamija

¹⁴ Nikić I, str. 177, sl. 8.

¹⁵ Nova iskra, 1905. g.

¹⁶ Muzej grada Beograda, Inv. br. P. 279/3.

Sl. 4 — Kizlar-agina džamija sa okolinom.

nije identifikovana u inventarskim knjigama Muzeja iz godina kada su fotografije nabavljene.

Beogradske opštinske novine objavile su u 1939. g. kao književni dodatak u tri nastavka napis *Tri viđenja Svete Petke* (autor je kasnije izdao i kao posebnu knjigu), čiji naslov ne pokazuje da se tu mogu naći vrlo lepi, opširni i zanimljivi podaci o Beogradu prošloga stoleća¹⁷. Autor je Nikola Trajković, čiji su preci bili stari Beograđani. Ispod naslova dela odštampano je: — *Fragmenti hronike jedne beogradske porodice* — (Delo iz lepe književnosti — nagrađeno na književnom konkursu Gradskog poglavarstva Beograd za 1939. g.), a moto glasi: »Mome dragom ocu Milanu, koji u retko svežoj starosti osamdesetpetogodišnjaka, dade mi podatke za ovu pripovetku.« U toku same pripovetke autor objašnjava da je još njegov ded po ocu bio beogradski trgovac iz savske čaršije, da je bio ugledan, napredan za ono vreme i da je u slobodnom vremenu pošto je bio pismen »čitao debele sveske Srpskog učenog društva«.

U drugom nastavku pripovetke dat je jedan događaj iz 1862. g. vezan za džamiju na Limanu¹⁸, o kojoj se inače veoma malo zna. Lj. Nikić¹⁹ našao je samo jedan izvor gde se ova džamija pominje. Odavde, međutim, prvi put saznajemo tačno mesto džamije na Limanu, a njen izgled kroz detaljan opis postaje nam sasvim jasan. Trajković nam prvo prikazuje han »Liman« koji se nalazio baš na mestu gde je sa beogradske obale Save počinjao veliki, u drugom svetskom ratu porušeni, lančani most²⁰. »Uz sami han, kraj obale dizala se prastara džamija od tvrdog kamena granita, sa vratnicama i kopcima na prozorima od kovanog gvožđa. Zidana je još u vreme prvih turskih najezda na naše krajeve, i bila sa visokim i teškim minaretom...«, a malo dalje: »Od džamije na Limanu... pa do bare Venecije, pružao se niz starih... kućeraka...«, i opet: »Pred mozejom bio je poveći šedrvan, uvek pun vode, potreban za uzimanje dnevnog avdesa.« Iz ovoga opisa, dakle, možemo zaključiti da se džamija na Limanu nalazila otprilike onde gde danas polazi ulica Braće Krsmanovića, a i da lokacija ove džamije na Dedinčevom planu²¹ nije tačna.

Zanimljiv je i opisani događaj iz 1862. g. vezan za ovu džamiju. Kada se desio poznati incident na Čukur-česmi i počele borbe po Beogradu, kao što su Turci iz ostalih delova Beograda tako su i Turci iz savske čaršije pobjegli sa ženama i decom u tvrđavu. Ipak nisu uspeli ili nisu hteli svi da pobjegnu, pa je jedan deo ostao kod

¹⁷ N. Trajković, *Tri viđenja svete Petke*, Beogradske opštinske novine, 1939; br. 5, str. 258—264; br. 6—7, Skraćeno: Trajković.

str. 384—393; br. 8, str. 473—475 —

¹⁸ Trajković, str. 384.

¹⁹ Nikić I, str. 198.

²⁰ Trajković, str. 384.

svojih kuća. Veliki broj onih koji su ostali, naročito ovde u savskom kraju, bili su u prijateljskim odnosima sa Srbima. Međutim, kada su se borbe zaoštrile i njima je zapretila opasnost. Tako se ostatak Turaka iz savske čaršije uspeo najzad da skloni u džamiju na Limanu. Situacija se za njih i dalje pogoršavala, pa se velika gomila Srba skupila oko džamije i htela da pobije Turke u njoj. Ali nisu mogli prodreti u čvrsto građenu džamiju. Pri drugom pokušaju hteli su džamiju da zapale ili da Turke u njoj poguše dimom. Međutim, ni ovaj pokušaj nije uspeo, jer je zgrada bila kamena, a duvao je i suprotan vetar. Pao je i mrak, pa je glavni napad ostao za sutradan. Ipak, u toku noći, na navaljivanje starijih srpskih trgovaca, Savljani se sažale na Turke u džamiji. Tako se dogovore, pa ih sve preko hana »Limana« propuste da se ukrcaju u čamce i pobegnu u tvrđavu²².

U ovome delu Trajkovićeve pripovetke ima i mnogo podataka o izgledu većeg dela Beograda toga vremena. Tako nailazimo i na opis još nekih beogradskih džamija: »U to vreme u varoši behu pored ove na Limanu još viđenije i veće džamije, tako: Šarena džamija na mestu bivše kafane »Proleće« (preko puta parka i zgrade Džokej-kluba); Barjak-džamija, na čije minare se svakog petka isticao zeleni barjak sveca Muhameda (Ona jedina i danas još postoji i služi pravovernima); Sindžirli-džamija u Dušanovoj ulici, na mestu gde je danas parno kupatilo, imala je ona oko svoga minareta mnoge okačene sindžire, o kojima su visila povećá kandila, goreći po celu noć; a bila je i jedna oveća ispod samog današnjeg pozorišta. Bila je još jedna vrlo velika koja se nalazila izvan varoši i njenih odbrambenih šančeva i kapija. To je poznata Batal-džamija, koja je služila pravovernima samo do prvog oslobođenja Beograda od strane Karađorđa. 1806. godine, jer dok su Srbi opsadivali varoš, oni su jako oštetili tu džamiju. Tako bili su porušili minare i neke spoljne zidove, ali srednji svod nisu mogli nikako srušiti, jer je bila veoma solidno zidana. Od toga doba Turci, i ako su se vratili u Beograd, nisu je hteli više obnavljati i tako je ostala do sedamdesetih godina prošloga veka »bataljena« i zapuštena, da su je sami Turci najzad nazvali »Batal-džamija«. Sada je na njenom mestu Narodna skupština.«

Kao što se vidi iz citata, neki podaci o džamijama već su poznati, ali nailazimo i na neke nove.

Defterdarova džamija se ovde, na primer, prvi put pominje kao Šarena džamija²³.

Podaci o Bajrakli-džamiji već su poznati.

Za Sindžirli-džamiju daje se već poznata lokacija, ali je zato objašnjenje njenog naziva novo. I ovde se polazi od toga da sindžir

²¹ Plan Beograda od 1815—1830. Izradio Radoje Dedinac. Plan je objavljen kao prilog uz knjigu: J. Vujić, *Putešestvije po Srbiji* I, Beo-

grad SKZ, 1901.

²² Trajković, str. 384—393.

²³ Nikić I, str. 171.

znači lanac, ali se daje drukčije objašnjenje gde su se ti lanci nalazili, što može a i ne mora biti tačno. Đuzepe Barbanti-Brodano²⁴, koga Lj. Nikić ne pominje kao putopisca koji je opisao neke beogradske džamije iz 1876. g., daje već poznato objašnjenje za lance Sindžirli-džamije: »... na velikom trgu (je) jedna razvaljena džamija i pored nje ostaci turskog bunara. Zvala se Singirgiami, od Singir, lanci, i giami, džamija, zato što je kao porte nekih naših crkava, bila okružena lancima vezanim za kočice.«

O Batal-džamiji rečeno je ono što je ostalo kao predanje kod starih Beograđana, što je autoru ispričao otac, koji je opet to čuo od svoga oca, a što sve istorijski nije potpuno tačno²⁵.

Zanimljivo je, međutim, tvrđenje da je »ispod samog pozorišta postojala jedna oveća džamija«. Tim povodom želeli bismo reći nešto više o ovoj džamiji. Ljubomir Nikić u svojim istraživanjima beogradskih džamija²⁶ došao je do zaključka da su ispod Pozorišta postojale dve džamije: jedna, Kara-džamija, na uglu Dositejeve i Braće Jugovića ulice, koja je bila napuštena, u stanju rušenja i ne velikih dimenzija, a koja je 1869. g. prepravljena u fabriku gasa za Narodno pozorište; i druga, Bajram-begova džamija, u bloku zgrada između Dositejeve, Simine, Francuske i Gospodar Jevremove ulice, koja je bila monumentalna i sva od tesanog kamena, porušena »verovatno negde početkom sedamdesetih godina XIX veka.« Pokušaćemo da dokažemo da ovo tvrđenje Lj. Nikića nije tačno.

U Muzeju grada Beograda postoji (verovatno nekompletna) zbirka fotografija Beograda iz 1876. g. ruskog ratnog dopisnika — fotografa Gromana. Na jednoj od tih fotografija²⁷, koja predstavlja panoramu Beograda snimljenu sa Kapetan-Mišinog zdanja preko zgrade ondašnjeg hotela »Makedonija« (sl. 5), vidimo sasvim desno u daljini jednu džamiju. Iako je ova fotografija bila objavljena u knjizi *Garibaldinci na Drini 1876*²⁴, a zbirka Gromanovih fotografija bila pristupačna u Muzeju grada Beograda, izgleda da niko do sada nije primetio na fotografiji ovu džamiju. Ako se fotografija bolje prouči i ako se zna da je regulacija toga dela Beograda već počela (što se vidi i na fotografiji, jer su blokovi između ulica pravolinijski ograđeni drvenim ogradama), može se apsolutno tačno utvrditi da se džamija nalazi negde oko ugla ulice Braće Jugovića i Dositejeve, dakle, na mestu gde je Lj. Nikić utvrdio da se nalazi Kara-džamija. Međutim, prema njenom opisu u Lj. Nikića, ova džamija ne bi mogla biti Kara-džamija. Džamija na slici je potpuno očuvana, očuvana je i sama zgrada, a i njeno minare. Dakle, 1876. g., na uglu Dositejeve i Braće Jugovića ulice, postojala je potpuno očuvana džamija, na čijoj se spoljašnosti ne primećuju nikakve prepravke.

²⁴ Đ. Barbanti-Brodano, *Garibaldinci na Drini 1876. g.*, Beograd, SKZ, 1958, str. 127.

²⁵ Nikić I, str. 166.

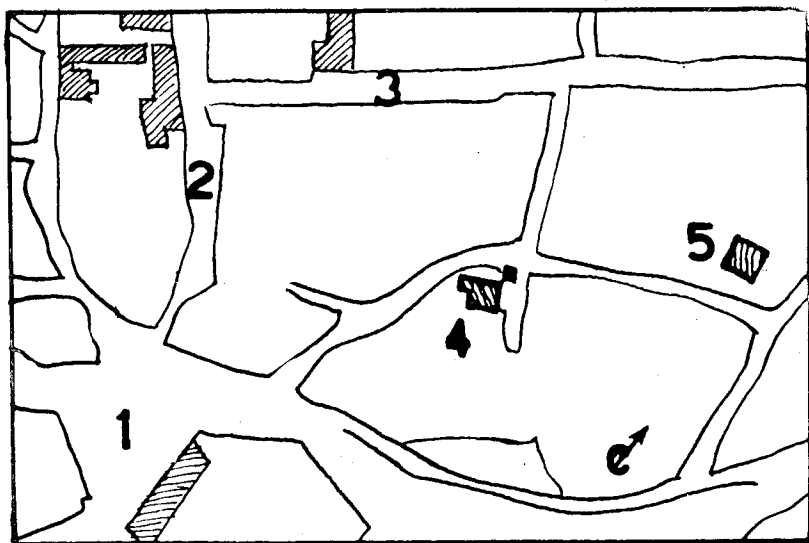
²⁶ Nikić I i II.

²⁷ Muzej grada Beograda, Inv. br. Ur. 3752.

Sl. 3 — I. V. Groman, *Panorama Beograda 1876. g.* — desna strana fotografije na kojoj se sasvim desno u daljini vidi džamija na uglu Braće Jugovića i Dositejeve ulice.

Na planu Emilijana Josimovića iz 1867. g.²⁸ ispod Pozorišta postoje dve zgrade kvadratne osnove od tvrdog materijala (on je u plan osim blokova zgrada ucrtao i sve pojedinačne zgrade od tvrdog materijala). Jedna, ona bliža Pozorištu, ima proširenje koje označava minare, a pored nje je ucrtana još jedna mnogo manja zgrada od tvrdog materijala. Druga, za jedan blok zgrada niže, ima samo kvadratnu osnovu bez ikakvog proširenja (sl. 6). Gornja zgrada, džamija, prema Josimoviću, koji je svoj plan radio sasvim katastarski tačno, nalazi se na uglu ul. Dositejeve i Braće Jugovića, ali ne u bloku između Francuske i Dositejeve ul., kako je nacrtano na skici koja se pripisuje Bugarskom²⁹, već između Dositejeve i Dobračine ulice. Međutim, Josimović je mesto džamije tačno nacrtao, ali

Sl. 6 — Deo Josimovićeveg plana Beograda iz 1867. g.: 1 — Stambol kapija; 2 — Ulica Vase Čarapića; 3 — Dobračina ulica; 4 — Džamija ispod Pozorišta; 5 — Zgrada verskog karaktera. (Ovde je ucrtano samo stanje iz 1867 g., a ne i Josimovićeve predlog regulacije; šrafirane su zgrade od tvrdog materijala).

je u realizaciji njegovog plana regulacije Dositejeva ulica pomerena za nekih dvadesetak metara prema Dobračinoj, pa je džamija ostala u bloku iza Pozorišta. Ovo se može konstatovati upoređivanjem Josimovićeveg plana sa planom Zarića iz 1878. g.³⁰. Mala zgrada pored džamije je svakako turbe koje pominje Đorđe Maletić zajedno

²⁸ E. Josimović, *Objasnenje predloga za regulaciju onoga dela varoši Beograda što leži u šancu*, Beograd, 1867, sa 1 kartom.

²⁹ B. Nestorović, *Narodno pozorište u Beogradu*, Godišnjak Muzeja

grada Beograda, III, 1956, str. 308, sl. 3.

³⁰ Muzej grada Beograda, Inv. br. Fur. 278 — Plan grada Beograda; sastavio Stevan Zarić, inžinir; izdanje Državne štamparije 1878.

sa džamijom³¹. Iz Josimovićevog plana se još može izmeriti da je džamija imala dužinu stranice kvadratne osnove oko 15 m, što se potpuno slaže i sa merama na skici Bugarskog. Pored toga, ucrtani položaj minareta potpuno odgovara mestu minareta na Gromanovoj fotografiji. Donja zgrada od tvrdog materijala nema minare, ali sudeći prema kvadratnoj osnovi, svakako je neka muslimanska građevina verskog karaktera. Iz svega navedenog možemo izvesti zaključak: 1867. g., ispod Narodnog pozorišta, postojala je samo jedna džamija koja je imala minare. Ona se nalazila na uglu ulica Braće Jugovića i Dositejeve, u pozorišnom bloku, i imala je osnovu dimenzija 15 × 15 m. Pored nje se nalazilo manje turbe.

I na pomenutom turskom planu Beograda iz oko 1860. g. ucrtana je ispod Pozorišta samo jedna džamija i to donja, pod imenom Bajram-begova³². Nikić misli da gornja nije zato ucrtana što je »bila u stanju rušenja i propadanja«. Međutim, dokazali smo da je baš gornja džamija, i to dosta kasnije, bila u dobrom stanju. Ovde postoji i druga Nikićeva, verovatno nenamerna, greška. On prema numeraciji objekata sa turskog plana konstatuje da se Bajram-begova džamija nalazila ispod Pozorišta, u bloku između Simine i Gospodar Jevremove ulice. Međutim, prilikom precrtavanja plana iz Beogradskih opštinskih novina⁴ dogodila se greška u upisivanju brojeva u kružice, tako da br. 165 treba da dođe na mesto br. 168, a br. 166 na mesto br. 165 (ima u ovome i drugih grešaka, ali nas one za sada ne interesuju). Sa ovako ispravljenim brojevima Bajram-begova džamija bi se nalazila u bloku između ul. Braće Jugovića i Simine, otprilike gde je na Josimovićevom planu ucrtana ispod pozorišta zgrada od tvrdog materijala kvadratne osnove bez osnove minareta. Onda gde je Nikić mislio da je džamija, u stvari se nalazila Šeih hafiz Mehmedova tekija. U svakom slučaju i ovde nailazimo na jednu džamiju i na jednu građevinu verskog karaktera niže od džamije. Doduše, mesta ovih dveju zgrada ne podudaraju se sa njihovim mestima na Josimovićevom planu. Ovde mogu biti u pitanju dve stvari: ili je onaj koji je radio turski plan pogrešio sa lokacijom ovih dveju zgrada, jer znamo da turski plan nije rađen na osnovu tačnih premeravanja, ili je možda greška i pri precrtavanju sa originala i za prvo objavljivanje, jer kad bi na mestu gde je označena Bajram-begova mahala bila Bajram-begova džamija, a na mestu džamije pomenuta tekija, sve bi se podudarilo sa planom E. Josimovića, a tako isto i sa planom Fr. Bruša, u koji se, kao što smo i ranije konstatovali, možemo pouzdati u pogledu tačnosti. Jedino je na Brušovom planu i donja građevina ucrtana kao džamija, ali pošto znamo da je Brušov plan sa kraja XVIII veka, verovatno je da je ta zgrada onda i bila džamija, pa je kasnije pretvorena u zgradu drugog karaktera.

³¹ Đ. Maletić, *Građa za istoriju Srpskog narodnog pozorišta u Beogradu*, Beograd, 1884, str. 445—447.

³² Lj. Nikić, *Ko je autor turskog plana Beograda iz XIX veka*, *Godišnjak grada Beograda*, VII, 1960, str. 153.

Ove naše zaključke potvrđuje i crtež Kuna Kvicova iz 1856. g. (sl. 7)³³: Džamija na Stambol kapiji u Beogradu. Lj. Nikić smatra da je ovo Bajram-begova džamija. Ali, pre svega Kvicov ne bi mogao reći za džamiju koja je dosta daleko od Stambol kapije da je džamija na Stambol kapiji, naročito ako bliže kapiji postoji još jedna, makar i u ruševnom stanju. Drugo, sa crteža se vidi da je džamija na visini, da je ispred nje veliko ravno dvorište, da se iza nje teren spušta i da su negde prilično daleko dole ispod nje i druge džamije i građevine. Pošto je Nikić konstatovao da se Bajram-begova džamija nalazi u bloku zgrada dosta niže prema Dunavu, crtež ni u kom slučaju ne bi mogao izgledati kako izgleda ovaj. Dakle, sada sa sigurnošću možemo tvrditi da je ovo ta jedina džamija odmah ispod Pozorišta i da je crtana negde sa mesta nešto udesno od Stambol kapije kada se ulazi u varoš. Na osnovu dimenzija dva Turčina koji su nacrtani ispred džamije dimenzije njene osnove mogle bi biti 15 m. (ni u kom slučaju manje). Ako se crtež malo bolje zagleda, pada u oči desno u zelenilu interesantan krov neke građevine. Oblici svakako pripadaju islamskoj verskoj arhitekturi. Vidi se centralno kube, a oko njega četiri manja kubeta. Ako smo iz pomenutih planova utvrdili da je ispod džamije postojala neka građevina verskog karaktera, ova zgrada bi mogla biti ta građevina, što bi potpuno odgovaralo i njenom mestu posmatrajući je onako kao Kvicov.

Ova džamija ispod Pozorišta nalazi se i na fotografiji Musila iz 1868. g.³⁴, na kojoj je i Dositejeva kuća. Iz originalnih dokumenata objavljenih u pomenutoj knjizi R. Perovića vidi se da je Dositejeva kuća bila odmah ispod Pozorišta. I za ovu džamiju Lj. Nikić tvrdi da je to ona niža, Bajram-begova džamija, u čemu opet greši. Izgled džamije na ovoj fotografiji potpuno odgovara njenom izgledu na Gromanovoj fotografiji i na crtežu Kvicova.

I Erdeljanović³⁵ zna da je bila »jedna džamija ispod sadašnjeg Pozorišta, koja je porušena pre nekoliko godina« (piše 1901. g.). On je, verovatno, njeno rušenje i doživeo³⁶, tako da ju je i Dedinac ucertao otprilike onde gde smo i mi konstatovali da se nalazila. A i naš Trajković prema očevom pričanju tvrdi da je »ispod samog Pozorišta bila jedna oveća džamija.«

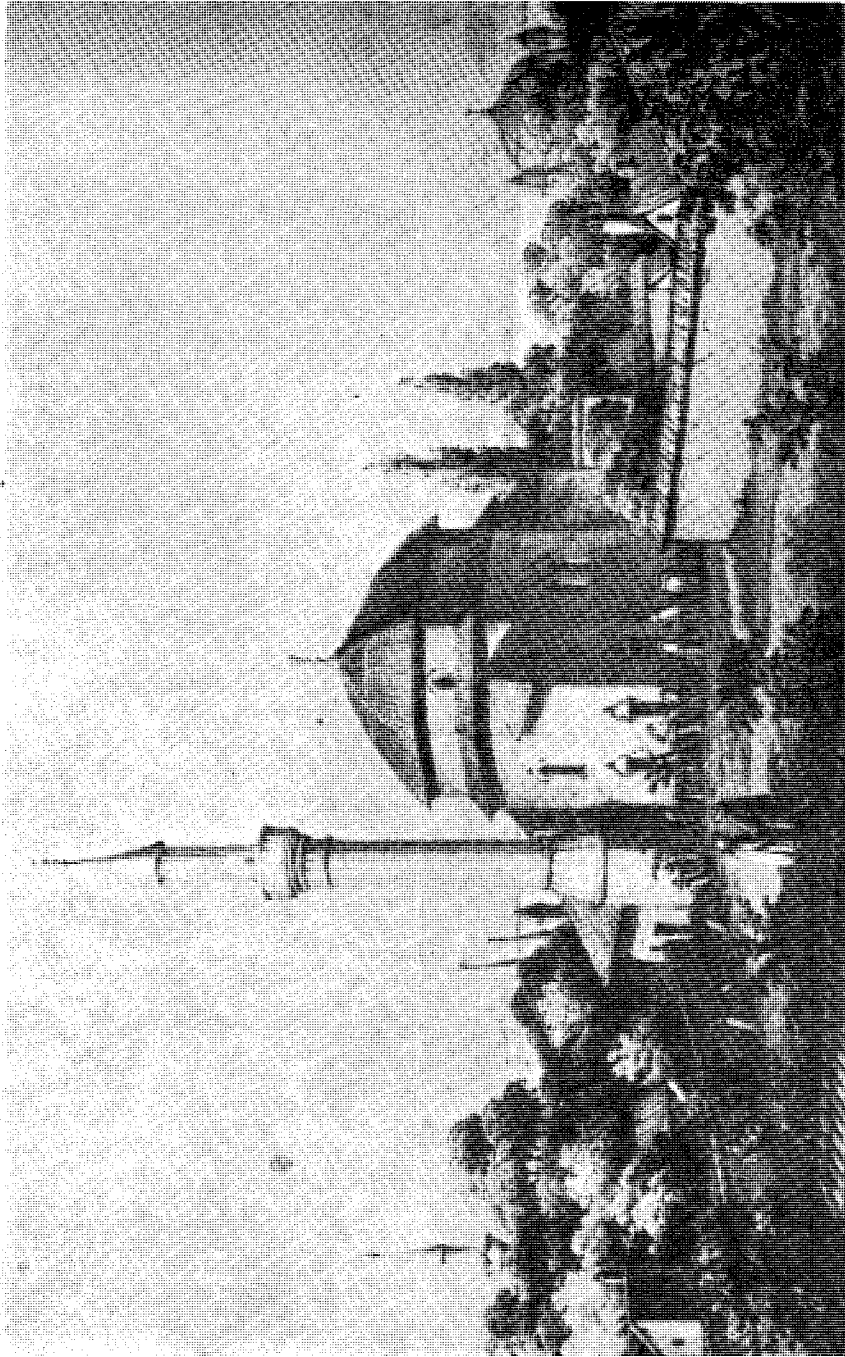
Iz svega dosad izloženog možemo zaključiti da je u trećoj četvrtini XIX veka ispod Pozorišta postojala samo jedna veća očuvana džamija i da se ona nalazila u bloku Narodnog pozorišta na uglu današnjih ulica Braće Jugovića i Dositejeve. Nju možemo naći na ovome mestu na svima planovima, crtežima i fotografijama toga vremena. Njen izgled i približne dimenzije sada su nam poznate, ali ne možemo utvrditi tačan njen naziv, vreme kad je podignuta i vreme kada je srušena. Da li je to, u stvari, Bajram-begova džamija

³³ Muzej grada Beograda, Inv. br. I₁ 1410.

³⁴ R. Perović, *Prilozi za istoriju Prvog srpskog ustanka*, Beograd, Narodna knjiga, 1954, sl. 3.

³⁵ J. Erdeljanović, *Beograd oko 1826. g.*; prilog uz knjigu: J. Vujić, *Putešestvije po Srbiji I*, Beograd, SKZ, 1901.

³⁶ Rođen je 1874. g. — Enciklopedija Jugoslavije.

Sl. 7 — Kuano Kvicov, Džamija na Stambol kapiji — 1856. g.

ili je ona tekija niže bila nekada Bajram-begova džamija, ne znamo. Da li je ona kasnije prozvana Kara-džamija, i to takođe ne znamo. Može biti da joj je bio naziv i Turbe-džamija, kako kaže A. Hadžić³⁷, pošto se pored nje nalazilo i jedno turbe. Ako je to Bajram-begova džamija, onda sasvim možemo shvatiti odrednicu Evlije Čelebije iz 1660. g.³⁸ da se nalazila gore, jer je zaista bila na platou kod Stambol kapije, a od nje se teren spuštao prema Dunavu. To bi, dakle, bila jedna od starijih beogradskih džamija sagrađena pre 1660. g. Poslednju njenu predstavu vidimo na Gromanovoj fotografiji iz 1876. g., a Erdeljanović tvrdi da je bila porušena devedesetih godina prošloga veka.

Međutim, u vezi sa džamijom ispod Pozorišta, postavljaju se još neka pitanja.

Kanicov crtež Kara-džamije kao pozorišne gasne centrale³⁹ ni po čemu ne odgovara ostalim predstavama džamije ispod Pozorišta na fotografijama, crtežima i planovima. Kanicova Kara-džamija je mala građevina, kako je lepo primetio i Lj. Nikić⁴⁰. U odnosu na nacrtanoga čoveka koji pored nje prolazi reklo bi se da dimenzije njene kvadratne osnove iznose svega nekih 5—6 m, što se svakako mnogo razlikuje od dimenzija džamije ispod Pozorišta koje je izmerio Emilijan Josimović i Aleksandar Bugarski. I sama arhitektura njegove zgrade je različita. Prozori su drukčiji, a i osnova kubeta je u drugoj proporciji sa osnovom zgrade nego u džamije ispod Pozorišta. Jedino što se može u ovom slučaju pretpostaviti kao verovatno jeste da je ova Kanicova Kara-džamija, u stvari, ono turbe pored džamije ispod Pozorišta. Dimenzije osnove na Josimovićevom planu otprilike bi odgovarale dimenzijama na Kanicovom crtežu. Takođe znamo da je za pozorišnu gasnu centralu prepravljena i džamija i turbe, pa je možda turbe sa crnim odžakom prozvano Kara-džamija. Da li je to baš tako, moći će se potvrditi tek ako se pronađe neki nama za sada nepoznati dokument.

Bajram-begova džamija sa crteža arhitekta Konstantina Jovanovića objavljenog u članku Lj. Nikića *Džamije u Beogradu*⁴¹ ne liči na ostale predstave džamije ispod Pozorišta. Pošto smo imali prilike da vidimo originalne crteže beogradskih džamija arh. K. Jovanovića koji su samo potpisani i datirani, a imena džamija nisu označena, možemo samo reći da je Lj. Nikić pogrešio kada je ovu džamiju nazvao Bajram-begovom.

Posle ovih naših razmatranja možda bi se mogao identifikovati još jedan crtež arh. K. Jovanovića, objavljen u pomenutom članku Lj. Nikića kao napuštena džamija⁴². To bi, verovatno, bila ona građevina verskog karaktera ispod pozorišta, čiji se krov vidi na crtežu Kvicova, a koja je na turskom planu označena kao Šeih hafiz Mehmedova tekija.

³⁷ A. Hadžić, *Bajrakli, džamija u Beogradu*, Godišnjak Muzeja grada Beograda, IV, 1957, str. 93.

³⁸ Evlija Čelebija, *Putopis*, Sarajevo, Svjetlost, 1958, knj. I.

³⁹ F. Kamitz, *Serbien*, Leipzig, 1904, str. 40.

⁴⁰ Nikić I, str. 177.

⁴¹ Nikić I, str. 165.

⁴² Nikić I, str. 162.

ZUSAMMENFASSUNG

BEILAGE ZUR KENNNTNIS VON BELGRADER MOSCHEEN

In seiner Arbeit veröffentlicht und stellt der Autor zum erstenmal eine Zeichnung der Ali Pascha Moschee dar. Diese Zeichnung wurde von ungarischem Ing. Lupa Peter ausgearbeitet und löst die Frage des Aussehens der erwähnten Moschee. Nachher, auf Grund dieser Zeichnung, beschreibt der Autor das Aussehen derselben Moschee.

Der Autor gibt auch das Resultat seiner Studien einer Zeichnung von altem Doréol. Diese Zeichnung wurde von Eduard Braumann im Jahre 1846 ausgearbeitet und ist ein Dokument vom unschätzbarem Wert zur Kenntnis des Aussehens dieses Teiles von Belgrad in der Mitte des vorigen Jahrhunderts.

Nachdem der unbedingt erforderliche Angaben über denselben Braumann gibt, korrigiert der Autor ältere unrichtige Meinungen, dass auf dieser Zeichnung als die letzte Moschee rechts die Sindžirli Moschee dargestellt ist und stellt fest, dass die tatsächlich die Moschee von Ali Pascha ist. Dann stellt er die übrigen Moscheen fest, welche in dieser Zeichnung eingezeichnet sind, schliesslich sogar die vor der Mauer auf dem Plan von Bruschi eingezeichnete, welche die Ruinen in vorderem Plan von Braunschweiger darstellt. Er schliesst dass der Plan von Bruschi richtig ist.

Nachher stellt er dar und veröffentlicht eine Photographie welche das Aussehen von Kizlar Aga Moschee, ihrer Umgebung und eines Teiles des Doréol etwas nach dem Jahr 1862 gibt. Weiterhin stellt der Autor fest, dass die Moschee auf dem Liman befand sich ungefähr da, von wo heute die Strasse von Brüdern Kršmanović abgeht und dass die Lokation dieser Moschee auf dem Plan von Dedinac nicht richtig ist.

Er gibt einige wichtigere Einzelheiten über diese, sowie über die Moschee von Defterdar, Bajrakli-, Sindžirli- und Batal Moschee.

Der Autor stellt einige frühere unrichtige Behauptungen im Bezug auf die Frage der sogenannten Karadža Moschee, sowie die Ubikation von Bajrambeg Moschee richtig.